

Tadeusz Lewaszkiewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

 <https://orcid.org/0000-0003-0676-9841>

Samuel Bogumił Linde jako badacz polskich i innojęzycznych przekładów Biblii

1. Uwagi wstępne

Językoznawcy z różnych ośrodków akademickich w Polsce mają duży dorobek w badaniach nad językiem polskich przekładów Biblii. Uważam, że dominuje w nich łódzki ośrodek uniwersytecki, głównie dzięki prof. Marii Kamińskiej, która wraz ze współpracownikami zainicjowała owocne badania z tego zakresu. Brak miejsca nie pozwala na przedstawienie nawet najważniejszych osiągnięć tego zespołu. Wspomnę więc tylko, że do łódzkiego kręgu badaczy należy m.in. prof. Danuta Bieńkowska, autorka dwóch bardzo ważnych książek o polskim języku biblijnym (Bieńkowska 1992; 2002) i wielu artykułów. Łódzkie środowisko badań nad polskim językiem biblijnym reprezentują także: Marek Cybulski, Eugeniusz Gieparda, Danuta Kowalska, Anna Lenartowicz-Zagrodna, Elżbieta Umińska-Tytoń, Ewa Woźniak, Rafał Zarębski. Oprócz tego w Polsce językoznawczymi zagadnieniami tłumaczeń Biblii zajmowali się m.in.: Stanisław Bąba, Elżbieta Belcarzowa, Aleksander Brückner, Henryk Duda, Teresa Friedelówna, Jan Godyń, Konrad Górski, Barbara Greszczuk, Jan Janów, Alina Kępińska, Maria Kossowska, Irena Kwilecka, Tomasz Lisowski, Bożena Matuszczyk, Jolanta Migdał, Leszek Mozyński, Ewa Ostrowska, Wiesław Przyczyna, Stanisław Rospund, Wojciech R. Rzepka, Ewa Rzetelska-Feleszko, Joanna Sobczykowa, Franciszek Sowa, Jerzy Starnawski, Tadeusz Szczerbowski, Marzena Maria Szurek, Stanisław Urbańczyk, Bogdan Walczak, Izabela Winiarska-Górska, Wiesław Wydra.

Wymienieni badacze reprezentują filologię polską XX i XXI wieku. W XIX wieku polskimi i słowiańskimi przekładami Biblii zajmował się Andrzej Kucharski (Lewaszkiewicz 2007). Jego publikacje (Kucharski 1849–1853) zawierają opisy bibliograficzne pełnych i częściowych przekładów (druków i rękopisów) Pisma Świętego, omówienia zawartości poszczególnych translacji, informacje o wydaniach, bibliotekach przechowujących druki i rękopisy, informacje dotyczące treści przedmów, dane o pisowni i dotychczasowych opracowaniach, a także zwięzłe wypowiedzi o charakterze języka (np. o języku *Biblii Skoryny* z początku XVI wieku). Obszerne artykuły wzmiankowanego filologa nie znali autorzy opracowań słowiańskich tłumaczeń biblijnych. Dotychczas nie doceniono również zainteresowań Samuela B. Lindego polskimi i innojęzycznymi przekładami Biblii.

2. Linde jako badacz polskich przekładów Biblii z XVI i XVII wieku

Wiadomo, że Linde czerpał cytaty z polskich tłumaczeń biblijnych, o czym informował w części wstępnej słownika *Poczet pism polskich, w słowniku przytaczanych*¹. Są to następujące druki: *Psalterz* Wróbla (1567)², trzy wydania *Biblii* Leopoldy (1561, 1575, 1577)³, *Biblia Radziwiłłowska/brzeska* (1563), *Biblia* Budnego (1572), *Biblia* Wujka (1599) oraz *Biblia gdańska* (1632). Linde wykorzystał również pierwszą część *Nowego Testamentu* Murzynowskiego (1551)⁴, ale niesłusznie cytuje ten przekład jako dzieło translatorskie Jana Seklucjana,

¹ Pierwsza edycja *Słownika języka polskiego* Lindego ukazała się w Warszawie w latach 1807–1814 (t. I–VI). Korzystałem z drugiego wydania tego dzieła (Lwów 1854–1860); dalej stosuję skrót SL, podaję numer tomu, a po ukośniku numer strony; w części materiałowej pomijam SL.

² Pierwsze wydanie *Psalterza* Wróbla (w opracowaniu Andrzeja Glabera z Kobyliny) ukazało się w 1539 roku.

³ Nie zauważyłem cytatów z drugiego wydania (1575). Czasem Linde nie wprowadzał cyfr 1, 3 informujących o edycjach *Leopoldy*.

⁴ Pierwszą i drugą część przekładu wydano w Królewcu w latach 1551–1552. W 1553 roku również w Królewcu ukazała się całość *Nowego Testamentu*.

który w rzeczywistości był tylko jego wydawcą. Wymienia oprócz tego *Nowy Testament Czechowica* (1577); w trzech tomach słownika leksykograf jedynie kilka razy powołał się na ten przekład⁵.

Po trzecim rozbiórce Polski Linde znalazł gościnę w domu hrabiego Józefa Maksymiliana Ossolińskiego w Wiedniu, gdzie był bibliotekarzem oraz kontynuował pracę nad słownikiem (Dybaś 2021). Odbił siedem podróży do dóbr arystokracji oraz do wielu bibliotek klasztornych w Galicji, skąd przywoził do Wiednia jego własne książki, kupione lub wypożyczone. Z listów leksykografa do hrabiego opublikowanych przez Augusta Bielowskiego (1854: 20–26) dowiadujemy się, że Lindego bardzo interesowały druki biblijne. 20 lipca 1799 roku donosił Ossolińskiemu o zdobyciu Nowego Testamentu „w Nieświeżu 1568, in 8° minori” oraz „Psałterz[a] Wróbla pierwszej edycji 1543”⁶. Innym razem (25 sierpnia 1799 roku) przesłał wiadomość: „Przedonegdaż wycieczkę zrobiłem na Kalwaryą, gdzie u d... dumnych Bernardynów (w książęcej bibliotece są same francuszczyzny etc.) widział: biblią Radziwiłłowską caluteńką [...]”; „Nowy testament Wujka w Krak. 1617, 8°. 29” (Bielowski 1854: 25–26).

We *Wstępie* do słownika Linde kilkakrotnie odwoływał się do języka polskich tłumaczeń Biblii. Na stronie II wzmiankował, że należą one do „wzorowych pism” oraz reprezentują inny styl niż język wybitnych pisarzy oraz drugorzędnego piśmiennictwa. Wspominał, że czasem do fragmentu tekstu tłumaczonego z języka obcego dodawał „słowa oryginału”, „żeby więcej jeszcze udowodnić wyrażone znaczenia” (SL I/III). I następnie zamieścił istotną informację:

Równie pożyteczną rzeczą sądziłem, znosić z sobą rozmaite biblij Polskich tłumaczenia; jako to: Leopolity, Wujka, Radziwiłłowskię, Budnego, Biblii Gdańskieję, Seklucyana, Czechowica, osobliwie zaś Leopolity

⁵ Nie wypisywałem cytatów z *Psałterza Lubelczyka* (1558) oraz *Psałterza Kochanowskiego* (wyd. z 1629). *Postyllę większą* (1599) oraz *Postyllę mniejszą* Wujka (1590) wykorzystywałem tylko wtedy, gdy Linde zestawiał je z przekładami biblijnymi XVI–XVII wieku.

⁶ *Psałterz* Wróbla ukazał się po raz pierwszy w 1539 roku.

pierwszej edycji z trzecią; n.p. co w pierwszej edycji brzmi: „dał mu twardą a ciężką odpowiedź”, w trzeciej edycji „odpowiedział mu srode”. Co Leopolda tłumaczy: „stałem się sam sobie *ciężek”, to biblia Gdańska: „stałem się sam sobie ciężarem”. W Radziwiłłowskiej jest: „nie będziesz ubogiemu *ciężek”; w *biblii Gdańskiej: „nie obciążysz ubogiego”. Budny tłumaczy: „z ubogiego *ciężą biorą”; biblia Gdańska, „zastawę biorą”. Gdzie biblia Radziwiłłowska położyła słowo „ceklarz”; tam biblia Gdańska „sługa sędziego” [...] (SL I/III).

Na stronach VIII i XI pokazał przydatność cytatów biblijnych w ustalaniu znaczeń wyrazów. Na podstawie słowa *dym* zilustrował metonimiczne jego użycie w języku pisarzy i w Biblii, np.: „Nieżbożnicy z dymem pójdą. **Budn.**; a w nocy sam dodaje »niszczęją«; Biblia Gdańska zaś: jako tłustość barania z dymem niszczeje, tak oni zniszczęją [...]” (SL I/VIII). Interesujące są również uwagi o semantyce słów *ćma* i *doba* w kontekście słowiańskim; jednocześnie przemyślenia Lindego ukazują zróżnicowane dobieranie w polszczyźnie językowych odpowiedników podstaw tłumaczeń. Oto cytat:

Słowo *ćma*, oprócz znaczenia ciemnoty, znaczy tłum, chmurę czyli gęstwę czego taką, że się aż zacimia, n.p. „pytał Jezus ducha: co za imię masz? a on odpowiedział: *dzieją mi *ćma*, bo nas sam wiele” tak Leopolda; biblia Radziwiłłowska kładzie *huf*; biblia Gdańska *wojsko*; Kuczborski w Katechizmie *orszak*, Karnkowski w Katechizmie: niezliczona rzecz szatanów; Budny zaś na naszemu miejscu używa tego słowa ściśle za Greckie *μυριάς*, t.j.: 10, 000; jakoż zastarzałe Rosyjskie *TMA* dziesięć tysięcy, [...]. Ze wszystkiemi tem porównajmy następujące miejsce z biblii Budnego: „była ich liczba ćmy ciem, i tysiące tysięcy”. — Piękne nasze słowo *Doba*, a po dawnemu *Dob*, znaczy naprzód część czasu, chwilę, jakiś czas, n.p. wiedz, że w każdym życia dobrze, dla ojczyzny tylko żyjesz. **Niemc.**, t.j. w każdym momencie. Powtóre pewny czasu punkt, porę, n.p. przyjdiesz do mnie jutro o tę *dób' **Leop.** o tym czasie. **Bibl. Gd.** Dobry skowroneczku, już ty śpiewasz sobie. A ja poczynam także o twój robić dobrze. **Gaw.** Tenże na inszemu miejscu: czujcie psi wierni, najwięcej nieprzyjaciół w tę dob' trzodom szkodzi. A u **Leopoldity**: w jednę dob' ucichał ogień, a o drugiej zaś dobrze ogień się rozgorywał. [...]. Chociaż tedy we wszystkich prawie dyalektach *doba* oznacza czas, wiek, godzinę (ztań u Windów *dobnik* zegar); u Czechów oprócz czasu, punktu czasu, chwili, *doba* znaczy jeszcze kształt, figurę, formę rzeczy; z czem więc nietrudno znosić znaczenie nadoby, nadobności, ozdoby, podobieństwa i t.d. (SL I/XI).

Powyższe uwagi są wprawdzie tylko częściowo przekonujące, ale mimo to dobrze świadczą o filologicznej pasji Lindego w objaśnianiu zagadnień językowych polskich przekładów Biblii.

Dotychczas nie wiedzieliśmy nawet w przybliżeniu, ile cytatów biblijnych znajduje się w słowniku Lindego i w jaki sposób są one zaprezentowane. Wykserpowałem na początku lat 90. ubiegłego wieku z pierwszego tomu cytaty od s. 273 do 681⁷, pełny materiał z tomu drugiego i materiał z połowy tomu czwartego (369 spośród 735 stron). Z tomu pierwszego pochodzi 1001⁸, z tomu drugiego 1484 i z tomu czwartego 777 cytatów. Łącznie z 1468 stron pracy Lindego (na 4724 stron całości), tj. z 31,1% objętości słownika, wynotowałem 3262 cytaty biblijne. W całym *Słowniku języka polskiego* (t. I–VI) znajduje się prawdopodobnie około 9000 tego typu wielowyrzutowych przykładów językowych. Z moich szacunków wynika, że do całego słownika Linde wprowadził nie więcej niż 180000–190000 cytatów z polskiego piśmiennictwa⁹, a zatem przykłady z Biblii stanowiłyby około 5% zawartego w nim materiału cytatowego. Jest to wskaźnik liczbowy dosyć wysoki, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że wykaz źródeł Lindego obejmuje około 750 pozycji bibliograficznych.

W niniejszym artykule wykorzystałem jedynie materiał wydobyty z większej części pierwszego tomu, tj. 1001 cytatów, które pozwolą zorientować się, jak ważny językowo materiał Linde wprowadził do artykułów hasłowych swojego słownika. Okazało się, że nie tylko umieszczał cytaty biblijne w artykułach hasłowych, które ilustrowały semantykę poszczególnych słów, lecz także dosyć często zestawiał paralelne miejsca

⁷ Nie przypominam sobie, dlaczego rozpocząłem ekskserpcję od s. 273. Najprawdopodobniej fiszki do s. 273 zaginęły.

⁸ Oto statystyka cytatów: dwa wydania *Biblii* Leopoldy (447), *Biblia gdańska* (208), *Biblia* Budnego (167), *Biblia Radziwiłłowska* (72), *Nowy Testament* Murzynowskiego (50), *Biblia* Wujka (38), *Psałterz* Wróbla (17), *Postylle* Wujka (2).

⁹ Taką liczbę cytatów z polskiego piśmiennictwa ustaliłem hipotetycznie na podstawie średniej liczby cytatów na uwzględnionych stronach słownika.

z pierwszej i trzeciej edycji *Leopolity* (tj. z 1561 i 1577 roku)¹⁰ oraz paralelne miejsca dwóch lub kilku staropolskich przekładów Biblii. Oprócz tego, przy wielu cytatach zamieszczał objaśnienia znaczeniowe, słowa lub połączenia wyrazowe, czasem odpowiednie cytaty z niemieckiej *Biblii* Lutra, sporadycznie odpowiedniki leksykalne z języków słowiańskich. Linde wykonał gigantyczną pracę porównania paralelnych miejsc staropolskich translacji biblijnych; być może dotychczas żaden polski filolog nie zdobył się na tak wielki wysiłek badawczy. Ukazywał stosowanie w przekładach odmianek fonetycznych tych samych wyrazów i obecność wariantów morfologicznych słów pokrewnych etymologicznie, posługiwanie się przez późniejszych tłumaczy synonimią wyrazową i synonimicznymi połączeniami wyrazowymi (w tym synonimią frazeologiczną), zastępowanie archaizmów (nie tylko leksykalnych) nowszymi środkami językowymi, wprowadzanie bardziej przekonujących sformułowań niż dotychczasowe nieporadne decyzje translatorskie. Efektem tej czasochłonnej pracy było jednak tylko opracowanie leksykograficzne cytatów biblijnych. Leksykograf nie wykorzystał materiału porównawczego w osobnej pracy (oprócz kilku powierzchownych porównań we *Wstępie* do słownika), w której znalazłyby się opisy zgodności i różnic językowych w polskich przekładach na tle charakterystyki technik tłumaczeniowych i z uwzględnieniem tekstów w językach biblijnych. Mimo to jednak jego obserwacje filologiczne zasługują na miano pionierskiego wydarzenia naukowego w polskiej i słowiańskiej filologii biblijnej.

Od wielu dziesięcioleci językoznawcy opisują z różnych punktów widzenia język poszczególnych staropolskich translacji Biblii, badają stosunek polskich przekładów do tekstów w językach biblijnych — do greki, aramejskiego, łaciny i hebrajskiego, ustalają podobieństwa i różnice językowe w polskich przekładach. Nie istnieją w pełni przekonujące, tj. pełne opisy języka polskich przekładów biblijnych, ponieważ osiągnięcie

¹⁰ Linde odnotował wprawdzie w *Poczcie pism polskich...* trzy wydania *Biblii* Leopolity (1561, 1575, 1577), ale w słowniku zamieścił wyłącznie porównawcze cytaty z pierwszej i trzeciej edycji przekładów.

.....

takiego stanu badań nie jest możliwe. Możemy jedynie dążyć do pogłębienia naszej wiedzy na ten temat, ograniczając się z konieczności do ważnych spraw językowego kształtu translacji biblijnych.

Wydaje mi się, że liczne cytaty biblijne w słowniku (w tym w szczególności porównawcze zestawienia cytatów z różnych przekładów) pozwalają uznać Lindego nie tylko za badacza polskich przekładów Biblii, lecz także upoważniają do stwierdzenia, iż te zestawienia cytatowe mogą być przydatne w pogłębieniu wiedzy o polskich przekładach Pisma Świętego.

Zebrany przeze mnie materiał — choć niepełny — jest zbyt obfity, aby mógł być omówiony i zinterpretowany w krótkim artykule. Ograniczę się więc tylko do jego zwięzłego i wybiórczego przedstawienia, dotyczącego zwłaszcza paralelnych miejsc w przekładach. Nie odwołuję się do podstaw językowych tłumaczeń, gdyż nie zamierzam ich oceniać z wnikliwej perspektywy biblistycznej. Dodam, że Linde bardzo rzadko zamieszczał odpowiedniki łacińskie z *Wulgaty*, wyjątkowo z greki, ani razu z aramejskiego i hebrajskiego.

Podczas studiowania interesujących mnie cytatów odczuwałem niezwykłą przyjemność obcowania z tym niesamowitym bogactwem językowym, podziwiałem różnorodność środków językowych, braki i zalety przekładów, ale przede wszystkim starałem się dostrzec walkę tłumaczy o piękne słowo biblijne i piękny styl biblijny¹¹. Sądzę, że takie uczucie — rodzące się pod wpływem własnej świadomości językowej — towarzyszyło także Lindemu. Lektura ta, gdy chodzi o poznawanie specyfiki języka dawnych polskich przekładów Biblii, dała mi więcej niż przeczytane dotychczas filologiczne opracowania naukowe o polskich tłumaczeniach Pisma Świętego.

W części materiałowej artykułu ograniczam się z konieczności do prezentacji odpowiednio poklasyfikowanych cytatów z nielicznymi komentarzami¹². Zależy mi przede wszystkim

.....

¹¹ Sformułowanie to nawiązuje częściowo do tytułu artykułu Ewy Ostrowskiej (1953).

¹² W tym opracowaniu nie brałem pod uwagę konfrontacji porównań tekstowych polskich przekładów biblijnych (zawartych w słowniku

na unaocznieniu faktu, że praca filologiczna Lindego ma doniosłe znaczenie naukowe. W przyszłości zamierzam dokonać porównawczego zestawienia (na podstawie trzech tomów pracy Lindego) cytatów z paralelnych miejsc dwóch wydań *Biblii* Leopoldy (1561, 1577) oraz *Biblii Radziwiłłowskiej* (1563) i *Biblii gdańskiej* (1632). Być może warto w przyszłości wyekscerpować cytaty z całego słownika Lindego, wybrać najważniejsze przykłady różnic językowych między poszczególnymi przekładami i poddać je gruntownej analizie historycznojęzykowej i biblistycznej z odwołaniem się do języków oryginalnych.

W *Żywocie Samuela Bogumiła Lindego* Bielowski napisał: „Chociaż trawiony gorączką, zachował aż do zgonu przytomność. Kazał się pochować w czarnej trumnie, z biblią, mówiąc iż nie chce rozłączyć z tą księgą świętą: była ona za życia mojem prawem najwyższem, i będzie największą ozdobą po śmierci” (Bielowski 1854: 39). Wniosek stąd, że stosunek leksykografa do Biblii wynikał nie tylko z przekonań religijnych.

3. Prezentacja materiału cytatowego z polskich przekładów Biblii XVI i XVII wieku¹³

1. Cytaty z *Psałterza* Wróbla (17):

Do cytatów z Wróbla Linde czterokrotnie dołączył podstawę łacińską: **Chwiał** I/277: Błuzniercy chwiali na mnie głowami swemi. *Wrobl. 47 (moverunt caput)*; **Chytro, Chytrze** I/282: Czarownik żmije zażegnawa chytro. *Wrobl. Żółt. 132. (sapienter)*; **Działo** I/593: Wejrzyj Panie na *działo twoje. *Wrob. Żółt. 217 (respice in opera tua, na dzieło twoje)*; **Dziwno** I/620: Bóg dziwno uczcił świętego swego. *Wróbl. Żółt. 6. mirificavit sanctum suum.*

Lindego z ustaleniami polskich językoznawców, np. Tomasza Lisowskiego (2010; 2018).

¹³ Czasem dla oszczędności miejsca podaję tylko hasło wyrazowe, które znajduje się w cytacie.

2. Cytaty z pierwszego wydania *Biblii* Leopolicy (226):

Najczęściej cytaty z Leopolicy poświadczają wyrazy dobrze znane w polszczyźnie przed XIX wiekiem. Czasem jednak Linde ma dokumentację hasłową wyłącznie z przekładu Leopolicy, np.: **Cudzołożnikowy** I/327: Oko cudzołożnikowe przysstrzega mroku. 1 *Leop. Job.* 24,15; ***Daniec** I/411: Od boga daniec. 1 *Leop.* 2. *Reg.* 21,19; ***Długomyślność** I/433; **Dobrowonny** I/449; **Dobytkowy** I/454 'bydlęcy'; **Dokonawca** I/471. Wymienione hasła *Słownik polszczyzny XVI wieku* notuje wyłącznie z *Biblii* Leopolicy. Elżbieta Belcarzowa zalicza je do osobliwości leksykalnych *Biblii* Leopolicy (Belcarzowa 1989). Zdarzają się również odmianki znaczeniowe słów, które leksykograf udokumentował tylko cytataми z tłumaczenia Leopolicy, np.: 1 **Czcic** I/357: *Cciąc (czcząc) Achimas króla, padł przed nim na ziemię na swe oblicze. 1 *Leop.* 2. *Reg.* 18,28 (kłaniając mu się).

Sporo cytatów Linde opatrzył objaśnieniami znaczeniowymi, np.: **Chwalić** I/276: Rozraduje się, będąc wesółą i *chwalęcą. 1 *Leop. Izai.* 35,2 (wielbiąc boga); **Chwała** I/275: Rozświeciła się ziemia od chwały jego. 1 *Leop. Apoc.* 18,1 (od wspaniałości jego niebieskiej, [...]); **Dobry** I/451: Nie mam dobrej woli na was. 1 *Leop. Malach.* 1,10 (nie lubię was); **Domak** I/481: Któryby jadł zdechlinę, tak z domaków, jako i z przychodniów. 1 *Leop. Levit.* 17 (z rodaków, z krajowców, [...])). Dostyć często Linde zwraca uwagę na archaizmy fleksyjne, a zwłaszcza formy dualne, np.: **Czynić** I/396: Pokrzepiaj się, a czyńwa (*dual* = czynimy dwa) mężnie za lud nasz. 1 *Leop.* 1 *Paral.* 19,13; **Dwaj, Dwa** I/564: Dwa *pieniądza. 1 *Leop. Luc.* 21,2 Dwa *miecza. *ib.* 22,38; **Dzień** I/605: Po dwu dniu. 1 *Leop. Levit* 19. (*dual* = po dwóch dniach). Niekiedy do cytatów dołącza porównania semantyczne lub etymologiczne z innych języków słowiańskich, np.: **Dziw** I/619: Na dziwy się zesзли. 1 *Leop.* 3 *Macch* 5 (cf. Boh. diwadło teatr, cf. widowisko). Tego typu objaśnienia występują także przy cytatach z innych przekładów biblijnych.

3. Porównania paralelnych miejsc pierwszego wydania Biblii Leopolicy z trzecią edycją (84):

Linde na pierwszym miejscu najczęściej wymienia cytaty z wydania pierwszego. Czasem jednak punkt wyjścia stanowi edycja trzecia, np.: **Dolny** I/478: Ziemia górna i dolna. 3 *Leop. Jud.* 1,15 (wierzchnia i niższa. 1 *Leop.*). Nie zawsze taka kolejność jest przekonująca. Zmiany w wydaniu trzecim mają różny charakter: zastąpienie archaizmów fonetycznych, gramatycznych i leksykalnych nowszymi środkami językowymi, trafniejsze oddanie treści wyrażanych w językach biblijnych lub we wcześniejszej polskiej tradycji przekładów biblijnych, lepszy dobór synonimów, poprawienie oczywistych błędów translatorskich itd. Wybrane przykłady: **Chwytać** I/279: *Chyciłam się go, ani się go puszczyć. 1 *Leop. Cant.* 3,4 (chwyciłam się go, 3 *Leop.*); **Chychotać** I/281: Aby się nieprzyjaciele nie chychotali z upadku naszego. 1 *Leop. Ester.* 14,11 (aby się nie śmieli. 3 *Leop.*); **Cieść** I/307: Jetro świekier Mojżeszów. 1 *Leop. Ex.* 18,12 (cieść. 3 *Leop.*); **Cieszyć** I/308: Dusza się cieszy przyjacielskimi dobrami radami. 3 *Leop. Prov.* 27,9 (słodnieje. 1 *Leop.*); **Cudzorodak** I/328: Od cudzorodaków kościół był splugawiony. 1 *Leop. 2 Macch.* 5 (od cudzoziemców. 3 *Leop.*); **Cudzoziemka** I/328: Pojęli byli żony z cudzej ziemi. 1 *Leop. 1 Ezdr.* 10,44 (cudzoziemki. 3 *Leop.*); **Czołgaty** I/378: Podobieństwo czołganych zwierząt. 1 *Leop. Ezech.* 8,10 (ziemiopłazów. 3 *Leop.*); **Czwornóg** I/392: Wstępował o czwornóg na rękach i na nogach. 1 *Leop. 1 Reg.* 14,13 (czołgając się. 3 *Leop.*); ***Dłazić, Dłużyć** I/431: Niech go dłaży nogami nieprzyjacieli. 1 *Leop. Job.* 18,13 (niech go depce. 3 *Leop.*); **Doktor** I/472; **Dopuszczać** I/494: Ujrzał Dawid żonę Uryasza i dopuścił się jej. 1 *Leop. 2 Reg.* 11,4 (spał z nią. 3 *Leop.*); **Drzasnąć się** I/546: Słuchając słów tych zdrzaśło się serce twoje. 1 *Leop. 2 Reg.* 22,19 (ułękło się. 3 *Leop.*); **Dub'** I/551: Schowaj ten pas w dupiu skalnym. 1 *Leop. Jer.* 13,4 (w maclochu. 3 *Leop.*); **Duma** I/556: Nad tobą дума będzie śpiewana. 3 *Leop. Jer.* 51,14 (piosenka marynarska. 1 *Leop.*); **Dzban, *Zban** I/588: Zostawiła *zban swój w zdroju. *Leop. Joan.* 4,28 dzban. 3 *Leop.*; **Dzierżawka** I/607: Jeśliżby zszedł na majątności brat twój, a przeto dzierżawkę

swą odbył... 1 *Leop.* *Levit.* 25,25 (majątnostkę swą. 3 *Leop.*); **Dźwięk** I/622: (żwięk. 1 *Leop.* *Ps.* 41,5 dźwięk. 3 *Leop.*); **Fałszywy** I/640: Przysięga fałszywa. 3 *Leop.* *Zach.* 8,17 (łżywa. 1 *Leop.*); **Forst, Forszt** I/666: Na bokach każdego forstu dwoje fugowanie będzie, przez które forst z forstem się spoi. 1 *Leop.* *Ex.* 26,17 (deszczka z deszczką. 3 *Leop.*); **Fuga** I/676: Wszystkie deszczki jedna fuga będzie trzymała. 3 *Leop.* *Exod.* 26,24 (jedna zwora. 1 *Leop.*).

4. Porównania paralelnych miejsc przekładów Leopolity, Wujka i *Biblii gdańskiej* lub ilustracja użycia hasła wyrazowego w różnych miejscach przekładów biblijnych (3):

Przykład: ***Dżdżyc** I/589: Dżdżyłem na jedno miasto, a na drugie miasto nie puściłem dżdżu. 1 *Leop.* *Am.* 4,7 Bóg dżdżył im mannę ku jedzeniu. *W. Ps.* 77,24 (spuścił im jako deszcze mannę. *Bibl. Gd.*). Ogniem i siarką dżdżyc będą nań i na jego wojsko. *W. Ezech.* 38,22 (ogień i siarkę spuszcze nań. *Bibl. Gd.*). Bodajby nań wypuścił gniew zapalczywości swojej, a dżdżył nań wojnę swoje. *W. Job.* 20,23.

5. Porównania paralelnych miejsc *Biblii* Leopolity z *Biblią gdańską* (42):

Wybrane przykłady: **Chudziec** I/273: Będę paś bydło na stracenie, was, o chudzikowie trzody. *Leop. Zachar.* 11,7¹⁴ (o nędzne owce. *Bibl. Gd.*); **Chybki** I/280: Człowiek subtelny, wymowny, *hybki. *Leop. Sap.* 7,22 (prędkie. *Bibl. Gd.*); **Chytrcowy** I/282: Mądrość chydrcowa jest zrozumieć drogę swoją, a nieopatrzność głupich obłądna. 1 *Leop. Prov.* 14,8 (mądrość ostrożnego. *Bibl. Gd.*); **Ciasno** I/289: Było im ciasno, albowiem znędzony był lud. *Leop. 1 Reg.* 13,6 (byli ściśnieni. *Bibl. Gd.*); **Cztery** I/384: Przez cztery księżyce. *Leop. Jud.* 19,2 (przez cztery miesiące. *Bibl. Gd.*); ***Dłuż, *Dłuża** I/435: Wszystka dłuża jego była 25 000 łokciów. *Leop. Ezech.* 48,13 (długość. *Bibl. Gd.*); ***Dobrosławic** I/448: Otóż teraz dobrośławcie Panu; wszyscy słudzy pańscy. *Leop. Ps.* 133,1 (błogosławcie Panu

¹⁴ W rzeczywistości cytata ilustruje użycie wyrazu *chudzik*.

Bibl. Gd.); **Domarodak** I/481: Tak domarodak czeladnik, jako i sługa kupiony. *Leop. Genes.* 17,12 (doma naradzony. *Bibl. Gd.*). Domarodakowie. 1 *Leop. Genes.* 17; **Domek, Domeczek, *Domczek** I/482: Domczek, w którym siedział Salomon, gdy miał sądzić. *Leop. 3 Reg.* 7,7 (przysionek. *Bibl. Gd.*); **Duga** 'kabląk nad chomątem' I/555: Krzywicie jako duhę głowę swoją. *Leop. Jes.* 58,5 (zwiesicie jak sitowie. *Bibl. Gd.*); **Dziewierz** I/613: Niewiastka Halego była brzemienna; a usłyszawszy, że umarł dziewierz jej Heli, tudzież i mąż, poroniła. *Leop. 1 Reg.* 4,19 (świekier. *Bibl. Gd.*); **Folgować** I/661: Kto folguje rozdze, nienawidzi syna swego. *Leop. Prov.* 13,24 (kto zawściągą różgi swój. *Bibl. Gd.*).

6. Dokumentacja użycia tych samych słów przez Leopolity i w innych przekładach:

Te same wyrazy: u Leopolity i u Wujka w *Postylli* (1): **Fontana** (1) I/663; u Leopolity i Budnego (1): **Dobudować** I/453; u Leopolity i Murzynowskiego/Seklucjana (1): **Dusza** I/560; u Leopolity, w *Biblii gdańskiej*, u Budnego i Wujka (1): **Cierń, Ciernie, Cierznie** I/304: Baran uwiązał w cierzniu rogami. *Leop. Genes.* 22,13 (w cierniu. *Bibl. Gd.*). Między chrosty ryczeli, pod cierzniem się zbierali. *Budn. Job.* 30,7 Trzask cierznia gorejącego. *W. Eccl.* 7,6 [...]. Nie zbierają z ciernia figi. *W. Luk.* 6,44.

7. Porównania paralelnych miejsc przekładu Leopolity i *Biblii gdańskiej* (2):

Na przykład: **Ciężki, *Ciężski, Ciężek** I/310: Stałem się sam sobie *ciężek. *Leop. Job.* 7,20 (sam sobie ciężarem. *Bibl. Gd.*).

8. Porównania paralelnych miejsc przekładów Leopolity i Wujka oraz *Biblii gdańskiej* (4):

Na przykład: ***Czecheł, *Czeheł, Czechło** I/359: Jeżeli zgadkę moję zgadniecie, dam wam trzydzieści czechłów i trzydzieści sukien. *Leop. Jud.* 14,12 (prześcieradeł. *Wujek. Biblia Gd.*).

9. Porównania paralelnych miejsc *Biblii Leopolicy*, *Biblii Radziwiłłowskiej* i *Biblii gdańskiej* (2):

W jednym cytacie notowane dwa katechizmy, np.: **Ćma** I/317: Pytał Jezus ducha: co za imię masz, a on odpowiedział: dzieją mi ćma, bo nas sam wiele. *Leop. Marc. 5,9* (huf. *Radz. wojsko. Bibl. Gd. orszakiem. Kucz. Kat. 48* tj. niezliczona rzecz szatańów. *Karnk. Kat. 3,437 Legion, L u t h.*).

10. Cytaty z *Nowego Testamentu* Murzynowskiego/Seklucjana (46):

Linde ma poświadczenia kilku haseł i znaczeń tylko z Murzynowskiego. Przy niektórych cytatach leksykograf podaje objaśnienia znaczeniowe, odpowiedniki słowiańskie i niemieckie. Przykłady: **Chwostać** I/278: W bożnicach waszych ich ochwoszczecie. *Sekl. Math. 23* (not. „ubiczujecie”); ***Dna** I/437: Przynieśli do Jezusa człowieka dną złamanego. *Sekl. Math. 9* („paralizem zarażonego” not.); **Dowcipność** I/518: Duch ś. naszój niedowcipności poradził. *Sekl. 86*; **Dół** I/474: Przybliżył się już Jezus ku dołowi góry oliwnój. *Sekl. Luc. 19* not. ku ześciu, schodowi, er näherte sich dem Abhange des Berges.; ***Dziennica** I/606: Za króla Dawida kapłański naród był podzielony na 24 części, ordunki czyli dziennice, [...]. *Sekl. Luc. 1.* (*Ross. денница* ‘jutrzenka’; *Vind. deniz, daniz, danska luzh Tageslicht*); **Dziwny** I/620: Bałem się, iżes ty człowiek dziwny. *Sekl. Luc. 19* (not. surowy abo trudny a srogi).

11. Porównanie paralelnego miejsca z przekładu Murzynowskiego/Seklucjana i *Biblii gdańskiej* (1):

Drożny I/539: Kto się gniewa na brata swego niedroźnie, wienien sądu. *Sekl. Matth. 5* (bez przyczyny. *Bibl. Gd.*).

12. Cytaty z *Biblii Radziwiłłowskiej* (36):

Z tego źródła Linde ma niewiele poświadczeń osobliwych lub rzadkich wyrazów, np.: **Dobrorzeczyć** I/448: Ci, co tobie złorzeczyć będą, niech sami przeklętymi zostaną; a ci co tobie doborzeczyć będą, niechaj też błogosławieni będą. *Radz.*

Genes. 27,29 (którzyby cię błogosławili); **Dogładacz, Doględacz, Doględca** I/460: Postawiłem cię doględaczem nad narody, abyś podwracał i budował. *Radz. Jer.* 1,10; ***Frasowity**, [...], I/672 'pełen frasunku lub zgryzoty': Byłem bardzo frasowity, gdym słyszał słowa takie. *Radz. Neh.* 5,6.

13. Porównania paralelnych miejsc *Biblii Radziwiłłowskiej* i *Biblii gdańskiej* (33):

Wybrane przykłady: **Chutki**, [...], **Chutliwy**, [...] I/274: Chutliwiem się zastawował o Boga zastępów. *Radz. 1 Reg.* 19,10 (gorliwiem się zastawiał. *Bibl. Gd.*); **Cielica** I/297: Byście byli nie orali cielicą moją, nie trafilibyście byli gadki mojej. *Radz. Jud.* 14,18 (jałowica. *Bibl. Gd. ihr habt mit meinem Kalbe gepflügt*); **Ciężki** I/310: Niewiastka twoja zczudołożyła i chodzi ciężka z cudzołóstwa. *Radz. Genes.* 38,24 (brzezienna jest. *Bibl. Gd.*); **Cudność** I/326: Król chciał okazać książętom cudność królowej, abowiem bardzo nadobna była. *Radz. Est.* 1,11 (piękność jej. *Bibl. Gd.*); ***Dobrowoleństwo** I/448: Szaleni radują się ze złości; a między cnotliwymi jest dobrowolenstwo. *Radz. Prov.* 14,9 (przyjaźń. *Bibl. Gd.*); **Donaglić** I/486: Płakała Dalila, aż jęj oznajmił Samson, gdy mu już donagłała, swoją gadkę. *Radz. Jud.* 14,17 (gdy mu się uprzykrzyła) *Bibl. Gd. da sie ihn eintrieb. L u t h.*); **Doprawić** I/493: Po tém wszystkiém, gdy doprawił Jozyasz kościół, ruszył wojsko. *Radz. 2 Kron.* 35,20 (gdy naprawił dom. *Bibl. Gd.*); **Dożrzeć** I/524: To się prawie w ten czas działo, gdy wina dojrzewały. *Radz. Num.* 13,21 (gdy się wina dostawały. *Bibl. Gd.*); **Forstować, Forsztować** I/666: Na wierzchu uczynił strop sklepisty, z drzewa cedrowego, i zforstował go cedrem. *Radz. 1 Reg.* 6,9 (nakrył go balkami. *Bibl. Gd.*); **Fortunić się** I/668: Czemu się tak fortuną drogi niepobożnych? *Radz. Jer.* 12,1 (czemu się droga niebożnych szczęści? *Bibl. Gd.*); **Fortunny** I/668: Pan był z Józefem, zkąd on był człowiekiem fortunnym. *Radz. Genes.* 39,2 (mężem szczęśliwie postępującym. *Bibl. Gd.*).

14. Porównanie paralelnego miejsca *Biblii Radziwiłłowskiej*, Budnego i *Biblii gdańskiej* (1):

Dziewierz I/613: Jeśliby jeden z braci umarł bez potomstwa, tedy dziewierz ma pojąć sobie wdowę. *Radz. Deut.* 25,5 *Budn. ib.* (brat jego. *Bibl. Gd.*).

15. Porównanie paralelnego miejsca w *Biblii Radziwiłłowskiej*, *Postylli Wujka* i *Biblii gdańskiej* (1):

Cierpień I/306: Ojcowie jedli kwaśne jagody a synom zęby cierpną. *Radz. Jer.* 31,29. *W. Post. W.* 228. ojcowie jedli cierpkie jagody, a synom zęby zcierpną. *Bibl. Gd. ib.*

16. Porównanie paralelnego miejsca *Biblii Radziwiłłowskiej* z przekładem Budnego (1):

Dognać, Dogonić I/460. Gonił go przez siedm dni, i dogonił na górze Galaad. *Radz. Genes.* 31,25 (dognał go. *Budn. ib.*).

17. Cytaty z *Biblii Budnego* (84):

Wybrane przykłady: **Chytrzeć** I/283: Sprosny gardzi ćwiczeniem; lecz kto strzeże karności, schytrzeje. *Bud. Prov.* 15,5; **Darmotrawca** I/413: Żaden uczonemu nie jest cięższy, tylko czasu darmotrawca. *Budn. Ap.* 80 (co mu czas truje, [...]); **Dogładacz**, [...] I/460: Król niechaj postanowi dogładacze po wszystkich krainach. *Budn. Est.* 2,3 (not. teraz zowiemy rewizorami; możem też zwać dozorcami); **Dokuczny** I/472: Biada plugawemu miastu dokucznemu. *Budn. Zeph.* 3,1 (gwałty czyniącemu); **Drabski** I/527: Hetman Drabski. *Budn. Jer.* 52,12 (not. abo żołnierski); **Dziesięcinować** I/610: Biada wam Faryzeuszom, którzy dziesięcinujecie miętkę i rutę. *Budn. Luc.* 9,42 not. t.j. dziesięcinę dajecie.

18. Porównania paralelnych miejsc *Biblii Budnego* i *Biblii gdańskiej* (77):

Wybrane przykłady: **Ciemniczny** I/298: Wrzucili ich do ciemnicy i rozkazali ciemniczemu stróżowi, strzedz ich pilno. *Budn. Act.* 16,23 (stróżowi więzienia. *Bibl. Gd.*); **Czerstwić**

I/366: Szukali jadła sobie, żeby uczerstwili duszę swoją. *Budn. Tr. 1,19* (posilili. *Bibl. Gd.*). [...]. Zaniechaj mię, że się mało oczerstwię. *Budn. Job. 10,20* (abym się troszeczkę posilił. *Bibl. Gd.*); **Czerwcowy** I/367: Czerwcowy jedwab'. *Budn. Num. 19,6* (karmazyn dwakroć farbowany. *Bibl. Gd.*); **Ćwiczyciel** I/333: Chcesz być wodzem ślepych, ćwiczycielem nierozumnych, uczycielem niemówiątek. *Budn. Rom. 2,19* (mistrzem. *Bibl. Gd.*); **Długoczesny** I/434: Sami rzemieślnicy, którzy tych bogów robią, nie są długoczesni. *Budn. Bar. 6,45* (trwali. *Bibl. Gd.*); ***Dobrowoleństwo** I/448: Panie, ty ubłogosławisz sprawiedliwego; jako tarczą dobrowoleństwem obwarowałeś go. *Budn. Ps. 5,12* (dobrotliwością. *Bibl. Gd.*); **Domarodny, Domo-rodny** I/482: Domorodny jego będzie jeść chleb jego. *Budn. Levit. 22,11* (zrodzony w domu. *Bibl. Gd.*); **Drapieżyć** I/529: Spiknienia niezbożników drapieżyły mię. *Budn. Ps. 119,61* (złupili mię. *Bibl. Gd.*); **Drażniciel** I/530: Tak mówią do drażnicielów moich. *Budn. Jer. 23,17* (tym, którzy mną gardzą. *Bibl. Gd.*); **Drobiec** I/534: Pierworodnego osła odkupisz drobcem. *Budn. Ek. 4 20 not.* „to jest, baranem albo kozłem” (owcą. *Bibl. Gd.*); **Drobiecy** I/534: Brama drobieca. *Budn. Neh. 3,1* brama owcza. *Bibl. Gd.* das Schaafthor. Luth.; **Dżdżawy** I/589: Czas dżdżawy. *Budn. Ezdr. 10,13* (dżdżysty. *Bibl. Gd.*); **Frasownik** I/672: Ty jesteś między frasownikami moimi. *Budn. Judic. 11,35* (tyś jest z tych, którzy mię frasują. *Bibl. Gd.*).

19. Porównanie paralelnego miejsca z przekładów Budnego i Murzynowskiego/Seklucjana (1):

Czynszowy I/397: Ukażcie mi monetę czynszową. *Budn. Math. 22,19 Sekl. ib. 22* (którą czynsz się płaci, die Zinsemünze. Luth.).

20. Porównanie paralelnego miejsca z przekładów Budnego, Murzynowskiego/Seklucjana i *Biblii gdańskiej* (1):

Dachówka I/407: Wstąpiwszy na dom, przez dachówki spuścili chorego w pośrzodek izby. *Budn. Luc. 5,19* (wleźli na dach i spuścili go przez dachówkę. *Sekl. Luc. 5,19* przez posowę. *Bibl. Gd.*).

21. Cytaty z *Biblii Wujka* (13):

Wybrane cytaty: **Chwalacz, Chwaliciel, Chwalca** I/275: Prawdziwi chwalcy będą chwalić boga w duchu i w prawdzie. *W. Joan.* 4,23 (die wahrhaftigen Anbeter. *Lut h.*); **Chwiać się** I/277: Trzcina chwiejąca się od wiatru. *W. Math.* 11,7 (Rohr, das der Wind hin und her wehet *Lut h.*); **Cytrzysta** I/343: Głos jako cytrzystów, grających na cytrach swoich. *W. Apoc.* 11,2; **Dobrodziej** I/446: Którzy nad ludźmi władzę mają, zowią je dobrodziejmi. *W. Luc.* 22,25 (gnädige Herren *Lut h.*); **Drażnicielka** I/530: Biada tobie, drażnicielko. *W. Soph.* 3,1.

22. Porównanie paralelnych miejsc *Biblii Wujka* i *Biblii gdańskiej* (19):

Wybrane przykłady: **Chytry** I/283: Wąż chytrniejszy nad inne zwierzęta. *W. Genes.* 3,1 chytrzejszy. *Bibl. Gd.*; **2. Czesny** I/372: Bóg da ziemi waszej deszcz czesny i późny. *W. Deut.* 11,14 (ran-ny i późny. *Bibl. Gd.*); ***Czworostraż** I/392: Wsadził go do ciemnicy, podawszy go czworakiej czworostrąży żołnierzów pod straż. *W. Act.* 12,4 (szesnastu żołnierzom. *Bibl. Gd.*); **Drobiazg, [...] Drobiażdżik, [...] I/534**: Widząc Ezau niewiasty i dzieci ich, pytał: co to? i mówił Jakób: drobiażdżik jest, który mi bóg darował. *W. Genes.* 33,5 (dziatki to są. *Bibl. Gd.*); **Drżstwo, Drżstwo** 'kamienisty piasek' I/546: W jamach ziemnych mieszkali, abo na drżstwie. *W. Job.* 30,6 (w skałach. *Bibl. Gd.*); **Duch** I/552: Widząc królowa Saba wszystkę mądrość Salomonową, nie stawało jój więcej ducha. *W. 3. Reg.* 10,5 (zdumiała się bardzo. *Bibl. Gd.*); **Dworność** I/570: Wiele z tych, co się dwornością parali, zniesli księgi i popalili je. *W. Act.* 19,19 (niepotrzebnymi naukami. *Bibl. Gd.*); **Dwujęzyczny** I/567: Usty dwujęzycznymi brzydzę się. *W. Prov.* 8,13 (usty przewrotnych. *Bibl. Gd.*); **Figownica** I/651: Oliwnice wasze i figownice pożerała gąsienica. *W. Amos.* 4,9 (figowe sady. *Bibl. Gd.*).

23. Porównanie paralelnych miejsc *Biblii Wujka* i *Leopoldy* (2):

Dwoje I/567: Ze zwierząt dwojgo i dwojgo weszło w korab'. *W. Genes.* 7,9 (po parze) po dwojgu: 1 *Leop. Genes.* 6.

24. Cytaty z Biblii gdańskiej (27):

Cytaty z tego przekładu nie poświadczają osobliwej i rzadkiej leksyki. Wybrane przykłady: **Dziatki** I/594: Dziatki moje, to wam piszę, żebyście nie grzyszyli. *Bibl. Gd.* 1 Joan 2,1; **Cyprowy** I/341: Miły mój jest mi, jak grono cyprowe. *Bibl. Gd. Cant.* 1,14; **Dobrotliwość** I/448: Bóg sprawiedliwemu błogosławi, a zastawi go, jak tarczą, dobrocią swoją *Bibl. Gd. Ps.* 5,13.

4. Linde jako znawca innojęzycznych przekładów Biblii

Linde jako ewangelik niemieckiego pochodzenia od dzieciństwa miał częsty kontakt z *Biblią* Lutra nie tylko w kościele i na lekcjach religii, lecz także podczas wspólnego czytania w gronie rodzinnym. Tym zasadniczo różnili się protestanci od katolików, którzy rzadko (oprócz duchownych i pisarzy) poświęcali czas na osobistą lekturę tekstów biblijnych. Przyszły leksykograf w latach 1789–1792 studiował w Lipsku nie tylko teologię, lecz również filologię klasyczną, filozofię i orientalistykę (Urbańczyk 1979; Dybaś 2021). Z pewnością pod kierunkiem prof. Morusa, znanego teologa, oraz wybitnych filologów klasycznych (m.in. prof. Chrystiana D. Becka, Fryderyka W. Reiza oraz Augusta W. Ernestiego) poznał dobrze teksty Piśma Świętego w języku greckim i na podstawie *Wulgaty* po łacinie, pogłębił też niewątpliwie znajomość języka przekładu Lutra. Prof. Johann K. Dathe był zapewne jego przewodnikiem w poznaniu hebrajszczyzny Starego Testamentu. Ukoronowaniem studiów Lindego stała się rozprawa doktorska z pogranicza filozofii, teologii i biblistyki *De solatiis adversus mortis horrores in Platone et novo Testamento obviis commentatio* (Lipsiae 1792)¹⁵. Oprócz tego wyniósł ze studiów uniwersyteckich nieprzeciętną wiedzę filologiczną, jak i tę z zakresu ówczesnego językoznawstwa porównawczego.

O fascynacji polskimi przekładami Biblii była już mowa wcześniej. W tym miejscu odnotuję kilka przejawów zainteresowania Bibliami innojęzycznymi. Linde jako pierwszy

¹⁵ Zaplanowana jest fotooffsetowa publikacja tej rozprawy wraz z tłumaczeniem na język polski oraz ze wstępami o biblistycznych i filozoficznych zainteresowaniach Lindego.

w Polsce wypowiedział się szerzej o niepełnej *Biblii Skoryny* (1517–1519). Badacze (w tym uczeni białoruscy) są podzieleni w kwestii języka wzmiankowanego przekładu. Jedni uważają język *Biblii Skoryny* w zasadzie za (staro)białoruski, inni za cerkiewnosłowiański. Najrozsądniejsze jest chyba stanowisko, że przekład ten reprezentuje jednak język cerkiewny/cerkiewnosłowiański redakcji białoruskiej, przy czym w niektórych partiach *Biblii* elementów czysto białoruskich (różniących się od cerkiewnosłowiańskich) jest tak dużo, że Białorusini mają prawo uważać *Biblię Skoryny* za symboliczny początek białoruskiego języka literackiego.

Linde czerpał wiadomości o przekładzie Skoryny najpierw z książki Vasilija Sopikova (1813), a później z pracy Mikołaja Grecza (1823) (Linde 1815–1816). W opublikowanych artykułach poinformował, że Skoryna nie przetłumaczył całej *Biblii*, że tekstem tym interesował się Josef Dobrovský i że w przekładzie zdarzają się polonizmy, np. *praca, kochanie* (Lewaszkiewicz 2016). Na odnotowanie zasługuje również wzmianka Lindego o „korzyściach wynikających z porównania” *Biblii Skoryny* nie tylko z przekładami Leopoldy (1561, 1575, 1577), Budnego (1572) i Wujka (1599), lecz także z *Biblią ostrogską* (1581), pierwszą drukowaną Biblią cerkiewnosłowiańską redakcji wschodniosłowiańskiej. Zwięzłe informacje o *Biblii Skoryny* znajdują się również w książce o *Statucie litewskim* (Linde 1816). Zwrócenie uwagi na dzieło Skoryny i *Biblię ostrogską* świadczy o sławistycznych zainteresowaniach Lindego problematyką biblijną. Prawdopodobnie uważał on język *Statutu litewskiego* za bardziej białoruski niż język pracy Skoryny, o czym świadczy to, że aby pokazać różnice między językiem cerkiewnosłowiańskim *Biblii ostrogskiej* a białoruskim, nie posłużył się paralelnym fragmentem z *Biblii Skoryny*, ale cytatem biblijnym ze *Statutu litewskiego* (Linde 1816: 17).

W 1816 roku Ludwиг Rhesa (Liudvikas Rėza), litewski filolog, folklorysta i poeta, wydał nowe tłumaczenie litewskiego *Pisma Świętego* oraz książkę poświęconą historii litewskich przekładów biblijnych (Rhesa 1816). Linde zainteresował się tą oraz drugą publikacją Rhesy (1818) o obszernym poemacie

Rok Christiana Donelaitisa. Treść obu prac zreferował na posiedzeniu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, a następnie ogłosił drukiem swój referat¹⁶. Publikacja ta, jak i spora liczba wyrazów litewskich w *Prawidłach etymologii* oraz w porównawczej części słownika pozwalają zaliczyć Lindego do grona prekursorów filologii litewskiej w Polsce. Warto dodać, że leksykograf zainteresował się językiem staropruskim, o czym świadczy jego obszerna (licząca 116 stron) rozprawa, w której nie tylko omawia — poświęconą temu językowi — książkę Johanna S. Vatera (1821), lecz również uzupełnia jego wywody, a czasem z nim polemizuje (Linde 1822). Związek z problematyką biblistyczną polega na tym, że podstawowym zabytkiem języka staropruskiego, którym zajmuje się Vater, jest tłumaczenie *Małego katechizmu* Lutra, a w nim poświadczone są wyrazy, połączenia wyrazowe reprezentujące język religijno-biblijny oraz fragmenty tekstu biblijnego (np. modlitwa *Ojcze nasz*). Linde wzmiankuje także o wydanym w Londynie w XVII wieku niepełnym litewskim *Starym Testamencie* Chylińskiego, o *Postylli* Bretkūnasa (1591) oraz o *Ojcze nasz* w *Mitrydatesie* Johanna Ch. Adelunga (1806) i Vatera (1809–1817).

W słowniku Lindego znajduje się przynajmniej kilkadziesiąt niemieckich cytatów z *Biblii* Lutra, które leksykograf zestawia z polskimi cytatami biblijnymi. Przynajmniej kilka razy *Słownik języka polskiego* powołuje się na Ulfilasa, tj. tłumacza *Nowego Testamentu* z IV wieku n.e. na dialekt zachodniowizygocki języka gockiego, np. **Dyba** I/579 („u Ulphilasa thiubs”; „U Ulphilasa thiubjo=tajemnica”); **Dziecię** I/595. Ponadto Linde w *Prawidłach etymologii* oraz w artykułach hasłowych słownika wielokrotnie cytuje wyrazy gockie, które pochodzą z tego przekładu biblijnego.

¹⁶ Oto zapis bibliograficzny podany przez Augusta Bielowskiego (1854: 36): *Zdanie sprawy o dwóch dziełach X. Rhesy z Królewca, uczynione Tow. Król. Warsz. P. N. na posiedzeniu 5 kwietnia 1819 przez Samuela Bogumiła Linde.* (W rocznik. T. P. N. tom 13 str. 120 i następne [s. 120–131 — uzup. T. L.]. Rhesa jest też autorem komentarzy do litewskiej *Biblii* (Rhesa 1824).

5. Podsumowanie

Linde należy do grona prekursorów filologii słowiańskiej i językoznawstwa słowiańskiego — obok Josefa Dobrovskiego, Aleksandra Ch. Vostokova, Jerneja Kopitara, Józefa Mrozińskiego, Vuka Karadžicia i kilku innych filologów słowiańskich¹⁷. Ma w slawistyce mniejsze znaczenie niż Dobrovský, Vostokov i Kopitar, ale niewątpliwie zasługuje na poczesne miejsce jako leksykograf, który stworzył w filologii słowiańskiej podstawę materiałową do porównawczych badań leksykologicznych, ponieważ zgromadził w *Słowniku języka polskiego* nie tylko leksykę polską, lecz także słownictwo ośmiu innych języków słowiańskich. Jego słownik ceniony jest do dzisiaj jako wybitne dzieło leksykograficzne. Linde jest także prekursorem polonistycznych i slawistycznych badań nad językiem przekładów biblijnych.

Wykaz źródeł i skrótów

SL — Linde S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Lwów.

Literatura

Adelung J.Ch., 1806, *Mithridates oder Allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beinahe fünfhundert Sprachen und Mundarten*, t. I, Berlin.

Belcarzowa E., 1989, *Niektóre osobliwości leksykalne Biblii tzw. Leopolicy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Bielowski A., 1854, *Żywot Samuela Bogumiła Lindego*, w: Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. I, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów, s. 15–39.

Bieńkowska D., 1992, *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka (na materiale czterech Ewangelii)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

¹⁷ Naukowe językoznawstwo słowiańskie (zwłaszcza porównawcze) stworzył w drugiej połowie XIX wieku Franz Miklosich/Mikłosić.

Bieńkowska D., 2002, *Polski styl biblijny*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.

Dybaś B., 2021, *Samuel Bogumił Linde w Lipsku i Wiedniu. Wokół genezy Słownika języka polskiego*, „Rocznik Toruński” 48, s. 7–27.

Grecz M., 1823, *Rys historyczny literatury rosyjskiej. Z rosyjskiego... Z dodatkami z Batiuszkowa, Biestuzewa, Bułharyna, Kaczanowskiego, Karamzina, Köppena, Kornilowicza, Wiazemskiego*, t. 1–2, Linde S.B. (przekł.), [b.w.], Warszawa.

Kucharski A., 1849–1853, *O przekładach Pisma Świętego na języki słowiańskie*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 17 (1849), s. 453–468; 24 (1853), s. 445–472; 25 (1853), s. 333–356.

Lewaszkiewicz T., 2007, *Podróż naukowa Andrzeja Kucharskiego po Słowiańszczyźnie odbyta w latach 1825–1830*, w: Aloe S. (red.), *Lo sviluppo della slavistica negli imperi europei. Развитие славяноведения в европейских империях*, The Coffee house art & adv., Milano, s. 39–48.

Lewaszkiewicz T., 2016, *Zainteresowania białorutenistyczne Samuela Bogumiła Lindego*, w: Biolik M., Naruszewicz-Duchlińska A., Szulowska W., Wolnicz-Pawłowska E., Włoskiewicz W. (red.), *Slavica — Onomastica — Regionalia. Prace dedykowane Panu Profesorowi Jerzemu Dumie*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn, s. 97–106.

Linde S.B., 1815–1816, *O literaturze rosyjskiej przez Samuela Bogumiła Lindego*, Prez. Tow. El., Rekt. Lic. Warsz., „Pamiętnik Warszawski” 1815, t. II, s. 411–428; t. III, s. 14–33, 32–150, 277–298; 1816, t. V, s. 3–21, 125–144.

Linde S.B., 1816, *O Statucie litewskim, ruskim językiem i drukiem wydany, wiadomość (przez M. Samuela Bogumiła Linde)*, nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, Warszawa.

Linde S.B., 1822, *O języku dawnych Prusaków. Rozbiór dzieła profesora Vatera przez Samuela Bogumiła Linde [...] Czytany na posiedzeniu publiczném Królewskiego Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, w Drukarni Księży Pijarów, Warszawa.

.....

Linde S.B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów.

Lisowski T., 2010, *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Wydawnictwo Rys, Poznań.

Lisowski T., 2018, *Przekłady Jakuba Wujka w odnowie leksyki Nowego Testamentu gdańskiego (1606). Ujęcie dystrybucyjno-kontekstowe*, Wydawnictwo Rys, Poznań.

Ostrowska E., 1953, *Walka o piękne słowo psalterzowe („Psałterz” Kochanowskiego i „Psałterz brzeski”)*, „Język Polski” 33, z. 4, s. 285–317.

Rhesa L., 1816, *Geschichte der litthauischen Bibel*, in der Hartungschens Hofbuchdruckerei, Königsberg.

Rhesa L., 1818, *Das Jahr in vier Gesängen. Ein ländliches Epos aus dem Litauschen des Christian Doneleitius, genannt Donalitus, in gleichem Vermaß ins Deutsche übertragen von D.L.J. Rhesa*, in der Hartungschens Hofbuchdruckerei, Königsberg.

Rhesa L., 1824, *Philologisch-kritische Anmerkungen zur litthauischen Bibel*, in der Hartungschens Hofbuchdruckerei, Königsberg.

Sopikov V., 1813, *Opyt rossijskoj bibliografii*, cz. I, Tip. Imperatorskogo Teatra, Sankt-Petersburg.

Urbańczyk S., 1979, *Samuel Bogumił Linde*, w: Urbańczyk S., *Prace z dziejów języka polskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 307–319.

Vater J.S., 1807–1817, *Mithridates oder Allgemeine Sprachkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in beinahe fünf-hundert Sprachen und Mundarten*, t. II–IV, Vossischen Buchhandlung, Berlin.

Vater J.S., 1821, *Die Sprache der alten Preussen: Einleitung, Ueberreste, Sprachlehre, Wörterbuch*, Schul-Buchhandlung, Braunschweig.

Słowa kluczowe: leksykografia polska, filologia polska i słowiańska, polskie przekłady Biblii XVI–XVII wieku, *Biblia Leopolity*, *Biblia Radziwiłłowska*, *Biblia Budnego*, *Biblia Wujka*, Nowy Testament Murzynowskiego, *Psalterz Wróbla*

Keywords: Polish lexicography, Polish and Slavic philology, Polish 16th and 17th century Bible Translations, *Leopolita Bible*, *Radziwiłł Bible*, *Budny Bible*, *Wujek Bible*, Murzynowski New Testament, *Wróbel Psalter*

Samuel Bogusław Linde as the researcher of Polish and foreign language Bible translations

In his *Słownik języka polskiego* (vols I–VI, Warsaw 1807–1814) S.B. Linde included a large number of quotations from Polish 16th and 17th century Bible translations. They illustrate the semantic meaning of numerous words of the Polish language but also show alternative translation choices thanks to quoting parallel extracts from two or more Bible versions. Linde not only rendered great services for Polish and Slavic lexicography, but also pioneered philological research on Polish Bible translations. In addition, the lexicographer was interested in the translations of Luther and Skoryna, Lithuanian Bibles and the Gothic New Testament of Ulfilas.

DE
SOLATIIS ADVERSVS MORTIS
H O R R O R E S

IN PLATONE ET NOVO TESTAMENTO OBVIIS
COMMENTATIO

QVAM
EX AVCTORITATE
AMPLISSIMI PHILOSOPHORVM ORDINIS

A. D. XXVI. MAII A. R. S. MDCCXCII.

H. L. Q. C.

ERVDITORVM EXAMINI SVBIICIET
M. SAMVEL GOTTLIEB LINDE

LINGVAE POLONICAE LECTOR PVBLICVS

ADSVMTO SOCIO
C H R I S T I A N O W E I S I O

LIPSIENSI, SS. LITT. CVLTORE.

LIPSIAE
EX OFFICINA KLAVBARTHIA.

Ilustracja 1. S.B. Linde, *De solatiis adversus mortis horrores in Platone et Novo Testamento obviis commentatio*, wyd. Klaubarth, Lipsk 1792, on-line: https://books.google.pl/books?id=W2RSAAAAcAAJ&hl=pl&source=gbs_navlinks_s, dostęp: 22.01.2023.